

---

a nemzetek és nemzetiségek az alkotmányfüggelékben

BÁLINT ISTVÁN

A nemzeti kérdést illetően, mint tudjuk, a szocialista Jugoszlávia sajátos utat tett meg. Ennek az útnak a lényeges állomásai: 1. A nemzeti kérdés jelentőségének felismerése és a népfelszabadító harc szolgálatába állítása; 2. A nemzeti kérdés megoldása a forradalom győzelme után, a forradalmároknak azzal a naiv hitével, hogy egy csapásra minden probléma megoldódott; 3. A nemzeti kérdés új formában való tudatosodása az öngazgatás fejlesztésének körülményei között; 4. A nemzeti kérdés rendezésének új kísérlete az alkotmányfüggelék révén. Mindezeknek a kérdéseknek gazdag irodalma van, a nemzeti kérdés iránt megnövekedett érdeklődés számos probléma részletes feldolgozásához vezetett. Ezen a helyen nincs módunkban, hogy ennek a gazdag irodalomnak akár csak a leglényegesebb eredményeit is reprodukáljuk. De nem is ez a célunk. A nemzeti kérdés jugoszláviai vonatkozásainak átfogó tárgyalása helyett csak a vizsgálódásunk körébe vágó néhány mozzanatra kívánunk rámutatni egész röviden.

Közismert, hogy a népfelszabadító harc kibontakozásában milyen fontos szerephez jutott a jugoszláv népek megsértett és megalázott nemzeti büszkesége, az idegen hódítókkal és az őket kiszolgáló hazai árulókkal szembeni elégedetlenség. Másrészt, a harc kibontakozásának lényeges előfeltétele volt, hogy a forradalom tudatos erői áthidalják a jugoszláv népek között mesterségesen szított és a megszállók szolgálatába állított gyűlöletet, egymás gyilkolása — ami a megszállás kísérője és fenntartásának eszköze volt — helyébe a jugoszláv népek egységét és testvériségét állítsák. Ennek a követelménynek — a nemzeti kérdés fontosságának — figyelembe vétele a népfelszabadító harcot minden egyes jugoszláv nép szabadságáért vívott küzdelemmé változtatta. Mint Tito mondta: „Ez a szó: népfelszabadító harc, nem lenne más, mint frázis, sőt ámitás, ha az általános jugoszláv értelmezésen kívül nem volna külön, minden nép számára nemzeti értelmezése is, vagyis ha nem jelentené Jugoszlávia felszabadítása mellett egyidejűleg a horvátok, szerbek, ma-

cedónok, siptárok, muzulmánok stb. felszabadítását is, ha a népfelszabadító harcnak nem volna meg az a tartalma, hogy Jugoszlávia minden népének szabadságot, egyenjogúságot és testvériséget hoz. Éppen ebben áll a népfelszabadító harc lényege." És a népfelszabadító harc csak azért győzhetett, mert a JKP a megszállók elleni harcot minden egyes jugoszláv nép nemzeti fölszabadító harcává tette, mert a forradalom tudatos erői meg tudták teremteni a népek egységét és testvériségét.

A társadalmi forradalomra átnőtt népfelszabadító harc győzelme után Jugoszlávia a nemzeti kérdés példás megoldását adta. A megoldás elemei: az állam föderatív fölépítése, a nemzeti egyenrangúság, a nemzeti gyűlölet szításának és a sovinizta propagandának bűncselekménnyé nyilvánítása és a testvériség-egységnek a tudatos erők — a JKP — tevékenységébe való beépítése stb. A megoldásnak tehát kettős pillére volt: egyrészt, az állam és a jogrendszer föderatív felépítése és a testvériség-egység, az egyenrangúság jogi védelme, másrészt az ideológia, amely a nacionalista és a sovinizta ideológia száműzését, a népek közötti barátságot fontos alkotóelemei közé sorolta. Huszonöt évnek kellett elmúlnia, hogy megérlelődjön annak felismerése, hogy mindez még nem elég. Meglehetősen nagy meglepetés volt, hogy a testvériség-egység nagy diadala után az öngazgatás fejlődése felszínre hozott bizonyos kimonodottan nacionalista jelenségeket is. Ez a tény felkeltette az érdeklődést a nemzeti kérdés iránt, megmutatta, hogy ez a kérdés korántsem tekinthető megoldottnak, végérvényesen lezártnak. Álljunk meg mi is kissé ennél a jelenségnél.

A problémák egyik forrása állandó jellegű: nincsenek örökre megoldott kérdések. A nemzetek egyenrangúsága, megfelelő arányú részvétele a társadalmi élet minden területén, nem valami egy csapásra, forradalmi vagy alkotmányos tettel elért megvalósulás, hanem éppúgy, mint annyi minden, csak cél marad, amelyhez csakis szakadatlanul közeledhetünk, anélkül, hogy bármikor, egyszer s mindenkorra, örök időkre elérhetnénk. A dialektika régi igazsága ez, de időnként, s egy-egy konkrét kérdésben néha emlékeztetnünk kell rá, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy még a marxisták körében is él a kommunizmusnak egy metafizikus elképzelése: a jövő társadalmá egy ponton eléri az ideális állapotot, amelyben örök időkre megszűnik minden probléma. A végérvényesen megoldható kérdések metafizikus szemlélete sokáig éreztette hatását a nemzeti kérdésben is. Azt hittük, hogy a leghaladóbb rendszer bevezetésével egy csapásra megoldottunk minden problémát.

Ez a szemlélet azonban több okból nem tartható fenn. Először is: a társadalomban semmi sincs önmagától, minden tegnapi eredmény csak mai, tudatos emberi tevékenységgel tartható fenn. Ez az igazság Marx egyik leglényegesebb fölfedezése, amely elvitte az elidegenülésnek fiatalkori értelmezésétől a kapitalista gazdaság titkainak megfejtéséig. A praxissal szemben minden átmenet, dialektikus kapcsolat nélkül jelentkező elidegenülés — a *Gazdasági-filozófiai kéziratokban* — meg az áru-fetiszizmus elmélete — a *Tőkében* — között a közvetítő kapocs a holt munka titkának megfejtése, aminek lényege, hogy a felhalmozott, befektetett tőke — termelőeszközök stb. — csakis az élő munkával tarthatók fenn. Abban a pillanatban, amint az élő munka megszűnik fenntartani, mozgásban tartani a termelő eszközökben rejlő holt munkát, a termelő eszközök használhatatlan ócskavassá stb. válnak. Így egy közgazdaság-

tani magyarázatként épült bele a marxizmusba a legkézzelfoghatóbb hétköznapi tény: a társadalomban semmi sem megy magától, hanem csakis emberek tarthatják mozgásban. Ezzel már adva van az említett tétel is: minden tegnapi vívmány csak mai munkával, tudatos tevékenységgel tartható fenn, ami a mi témánkra vonatkoztatva azt jelenti, hogy a nemzetek közötti viszonyban mindig csak annyi van megoldva, amit ma megoldunk és semmit sem segít rajtunk, hogy valamit már tegnap megoldottunk. Elég egy pillanatra elfeledkezni arról, hogy az emberi társadalomban minden csak tudatos mai tevékenység eredménye lehet és máris újra jelentkeznek az egyszer s mindenkorra megoldottnak vélt problémák.

Márpedig a nemzetek közötti viszony problémájáról — valljuk be — elfeledkeztünk, pontosabban: lebecsültük ezt a problémát. Elsősorban azért, mert azt hittük, elegendő volt megtalálni a világszerte példaképnek elismert megoldást, és máris megmenekültünk a tudatos munkálkodás kötelezettségétől. Vagyis arról van szó, hogy a nemzeti kérdésben a legtovább tartotta magát az a felfogás, hogy elég megtalálni a megoldást, máris minden rendben van. Míg például, az öngazgatás terén összehasonlíthatatlanul előbb felismertük az alapvető igazságot: rendkívül hosszú és nehéz az út az elvi megoldás megtalálásától a gyakorlati megvalósulásig, és ha ma ezt a gyakorlati megoldást teljes egészében meg is találtuk — ami szintén csak elméletben lehetséges, hisz a valóság sohasem lehet az elképzeltnek pontos realizálása, mindig több vagy kevesebb, mindenképpen más —, akkor is holnap ismét tudatos tevékenységre van szükség, hogy ez a gyakorlati megoldás holnap is meglegyen.

Összegezve: a nemzeti kérdés előtérbe kerülése azért lepett meg bennünket, mert nem voltunk a probléma tudatában, vagy azért, mert azt hittük, hogy egy csapásra meg lehet valamit oldani, vagy mert nem számoltunk azzal, hogy a csoport, még inkább a nemzet, jóval több, mint a csoportot, nemzetet alkotó egyedek, tehát a vele kapcsolatos problémák megoldása külön erőfeszítést kíván. A meglepetés másik oka: nem vettük figyelembe, hogy a szocializmus általában, külön pedig annak öngazgatású formája, maga is a problémák forrása lehet. A szocializmus annyiban, amennyiben érintetlenül hagyja a nacionalizmus alapjait. Szembe kell nézni a ténnyel, hogy a szocializmus is szülhet nacionalizmust, amennyiben ehhez megvan a gazdasági és politikai alapja. A gazdasági alap: a szocializmus nem valami ideális társadalmi rendszer, a javak elosztását nem a szükségletek, hanem más mércék alapján szervezi meg. Ez a mérce kapcsolatban állhat a piaci termeléssel, vagyis a társadalmi értékelésnek a piacon, a piac révén és a piac segítségével történő érvényesítésével. Ebben az esetben a szocializmus nacionalizmust szülhet, amennyiben a tudatos erők nem ellensúlyozzák az áruterelésnek, piaci gazdálkodásnak azokat a hatásait, amelyek nacionalizmushoz vezetnek — extrajövedelem, aránytalan fejlődés, egy-egy vidék, gazdasági ág lemaradása stb. Másfelől: a tudatos beavatkozás a nacionalizmusnak a szocializmusban is lehetséges politikai alapját erősítheti: a bürokraták és a profi irányítók által képviselt állami érdek önállósodik, szembe kerül az egyedi vagy különös érdekekkel. Ebben az esetben a soknemzetiségű országban — most már a szocializmus nemzetközi közösségében is — egyformán nacionalizmust szül, ha az az önállósult állami

érdek, egyetlen nemzet — a sztálini példa esetében a nagyorosz — vagy a szélesebb közösségben egyetlen ország — mondjuk a csehszlovák esetben a Szovjetunió — érdekei képviselőjének formáját ölti, meg az is, ha ezzel a bürokratikus, önállósult, a társadalom és az egyedi, különös érdekek fölé emelkedett állami szempontokkal szembeni ellenállás egy nemzet elleni hangulat formáját ölti, — ezért jelentkezik itt-ott orosz- vagy szovjetellenesség, ami tagadhatatlanul nacionalista jelenség.

Így lesz a nacionalizmus elleni harc rendkívül bonyolult, összetett és nehéz, még a szocializmus körülményei között is. A piac hatásának szabad érvényesülése, meg ennek a hatásnak tudatos korlátozása egyaránt a nacionalizmus forrása lehet. Az öngazgatás nem varázsvessző, amely mindezeket a problémákat egy csapásra megoldja, csak a leselkedő veszélyek között járható utat jelzi. A nacionalizmus forrása lehet a piac hatásának felszabadítása is, mert lehetőséget nyújt arra, hogy a piaccal járó konkurrencia, vagy annak kirekesztése nemzeti formát öltjön, hogy az öngazgatással szembeni ellenállás, az állami érdekek önállósulása holmi köztársasági érdek önállósulása formájában jelenjen meg. A mi konkrét jugoszláv esetünkben ezeket a nacionalista elemeket erősíti az intenzívebb, magasabb termelékenységre való áttérés tudatos erőfeszítésével teremtett helyzet: egyes vállalatok átmeneti nehézségei, a munkanélküliség jelentkezése, az extrajövedelem és az elmaradott vidékek fejlesztése kérdésének viszonylagos megoldatlansága stb.

Ilyen körülmények között nagyon is számolnunk kell azzal, hogy a mi soknemzetiségű társadalmunkban nacionalizmus formáját ölti az öngazgatás és a tudatos kommunista politikai tevékenység minden gyengesége és fogyatékosága. Nacionalizmussá válhat vagy legalábbis a nemzetek közötti viszonyok rendezetlenségének formáját öltheti az öngazgatás minden elakadása vagy lelassulása. Egyrészt, ez az elakadás vagy lelassulás bizonyos vállalati csúcsok szempontjainak önállósulását hozhatja, és ez problémákat szülhet a nemzetek közötti viszonyban is (konkrétan szólva ezzel magyarázható, hogy magyar többségű vállalatok sem folytatnak ennek a többségnek megfelelő ösztöndíj-politikát, a képviselői szervezetben való arányos részvételtől nem is szólva). Másrészt: a közvetlen öngazgatás fejlődésének vannak olyan problémái, amelyek közvetlenül összefüggnek a nemzetek közötti viszonyokkal, például a többnyelvűség, mint az egyenrangú bekapcsolódás előfeltétele, és éppen ezért ezeknek a problémáknak a megoldatlansága akadályozhatja a közvetlen demokrácia felé való fejlődést.

Így szövődhetnek bonyolult kölcsönhatásba a közvetlen öngazgatás és a nemzetek közötti viszonyok problémái. Ugyanakkor a nemzetek közötti problémák számát gyarapítják az öngazgató társadalom egyéb irányú fejlődésének nehézségei, zökkenői és fennakadásai is. Gondolunk itt az önálló vállalatokat öngazgatói alapon összekötő társadalmi mechanizmus fogyatékoságaira. Mert az öngazgatással kapcsolatban az igazi probléma nem az, hogy a vállalatoknak öngazgatási önállóságot adjunk, hanem az, hogyan hozzuk létre az állami mechanizmust helyettesítő, összetartó mechanizmust, amely gondoskodik az önállósult részek harmonikus egészbe olvadásáról. E tekintetben minden fogyatékoság és probléma a nemzetek közötti problémák formáját ölti. Az már majdnem mindegy, hogy különben ezt a problémát a piac és az ártermelés

anarchisztikus hatása, vagy ezzel az anarchiával szembeszegülő, szövetségi vagy köztársasági formában önállósult, esetleg bürokratizálódott állami közbelépés szüli-e. Mind a kettő, a piaci anarchia és az állami mechanizmus fenntartása, tehát mindkét véglet, amelyet az öngazgatási mechanizmusnak le kell küzdenie, a nacionalizmus forrása lehet és a nemzetek közötti viszony problémáit szülheti.

A nemzeti kérdés iránti érdeklődés megnövekedése kétségtelenül szerephez jutott az alkotmánymódosításban. Az alkotmánymódosítás és a körülötte folyó vita ugyanis elsősorban a nemzeti kérdés iránti megváltozott viszonyt és egyben ennek a kérdésnek az érdeklődés központjába kerülését fejezte ki. A folyamat egyik elindítója volt kétségtelenül az a tény, hogy a gazdasági fejlődés és vele a munkásosztály és az értelmiség megerősödése a nemzeti öntudat erősödését is meghozta. A forradalom győzelme után nemcsak a hagyományos nemzetek önállóságát, különálló nemzeti létét, történelmileg kialakult nemzeti egyéniségét ismerte el a jugoszláv társadalom, hanem Jugoszlávia földjén hivatalosan elismert formát öltött egy új nemzet, a macedón nemzet, amelynek létezését Jugoszlávián kívül egyesek még mindig kétségbe vonják.

Ezzel úgy látszott, hogy a nemzeti sajátosságok kiemeléseinek, hangsúlyozásának korszaka le is zárult; nemcsak hogy a nemzeti különbségek szerepe és jelentősége szorult háttérbe, hanem emellett jelentkeztek azok a törekvések is, amelyek tudatosan a különbségek csökkentése, eltüntetése, minimalizálása irányában hatottak (lásd például ezzel kapcsolatban az ún. újvidéki megállapodást és a körülötte most felújult vitát).

A fejlődés során azonban nyilvánvaló lett, hogy — akár meglepetésként vettük tudomásul, akár normálisnak tekintjük; akár rosszalljuk, akár helyeseljük — sajátos nemzeti közösségek léteznek, a nemzeti különbségekkel és a hozzá fűződő érzékenységgel továbbra is számolni kell, a nemzetek egymástól való elhatárolódása nem fejeződött be. Így aztán nemcsak az történt, hogy a horvátok jobban hangsúlyozták a maguk horvát, a szerbek a maguk szerb és a macedónok a maguk macedón jellegét, hanem a köztudatba került, tudatosodott, — kialakult vagy kialakulófélben van — egy olyan sajátos nemzeti közösség is, amelynek létezéséről eddig nem vettünk tudomást — a boszniai mohamedánok nemzeti közössége. „A JKP már 1938-ban, különösen az V. országos értekezleten 1940-ben, felismerte és elismerte sajátosságukat. Ez az irányzat folytatódott a népfelszabadító harc során, de a háború után bizonyos következtetések mutatkoztak, amelyek elsősorban abban a politikai nyomásban nyilvánultak meg, hogy a mohamedánok szerbnek, horvátnak vagy más nemzet tagjának nyilvánítsák magukat. Az öngazgatási viszonyok további erősödése ismét igazolta a mohamedánok nemzeti státusát, mint Bosznia—Hercegovina SZK és a JSZSZK egyenrangú nemzetének státusát” — hangsúlyozta ezzel kapcsolatban Hamdija Pozderac, a Bosznia—Hercegovina-i KSZ KB ülésén.

A nemzeti büszkeség és érzékenység növekedése irányában hatottak más tényezők is. A munkásosztály és az értelmiség születése és fejlődése mellett csak kettőt említünk, egy negatív és egy pozitív körülményt. A negatív körülmény: a gazdasági nehézségek, amelyek az utóbbi években kísérték a jugoszláv gazdaság fejlődését az intenzívebb, modernebb gazdaság felé. Egyrészt az a körülmény, hogy közel egymillió jugoszláv dolgozik külföldön, okvetlenül elgondolkoztatott mindenkit, hol is a ju-

goszláv társadalom, mi is az, amit jugoszláv gyűjtőnévvel jelölünk, hogy az egyes nemzetiségi közösségekhez fűző szálak természetét ne is említjük. Másrészt azzal, hogy a gazdasági nehézségek könnyen ölthetik egy gazdasági ág vagy régió nehézségeinek formáját, már adva is van az a lehetőség, hogy egy-egy gazdasági ág vagy vidék érdekei — aszerint, hogy milyen szerepet játszanak a nemzeti köztársaság keretében — nemzeti érdek formáját öltse és nemzeti érdekként jelentkeznek, tehát a problémák megoldásáért vívott harc könnyen a nemzeti érdekekért vívott harc formáját veheti fel, vagyis a nemzeti öntudatosodás és érzékenység fokozódása irányában hathat. A pozitív tényező: az öngazgatás fejlődése, amely azt a törekvést szüli, hogy a kisebb közösségek minél teljesebben rendelkezzenek az általuk előállított jövedelemmel, minél kevésbé legyenek alávetve az elidegenülés különböző formáinak. És a nemzeti közösség tudatosodása okvetlenül létrehozta azt a törekvést is, hogy a nemzetek és a nemzetiségek is maguk rendelkezzenek az általuk előállított jövedelemmel. Ez a törekvés lett a legfőbb hajtóereje a föderáció és a köztársaság közti viszony újrafogalmazásának.

Ilyen tényezők és körülmények hatására lett a nemzeti kérdés az alkotmánymódosítás központi problémája. Mivel közvetlenül kapcsolódik központi témánkhoz, itt röviden reprodukáljuk Edvard Kardelj fejtegetését a JKSZ Elnökségének ülésén, mert a nemzeti kérdés jelenlegi jugoszláv szakaszának átfogó elemzését adja. „A modern nemzet — áll többek között Edvard Kardelj fejtegetésében — a társadalmi munka integrációja és a tudat integrációja, amely a termelőerőknek a kapitalizmus által történő fejlesztése korszakában jött létre. A nemzet azonban, bár a kapitalizmus korszakában született, nemcsak a burzsoázia vívmánya, hanem a társadalmi fejlődés nagy eredménye általában, külön a dolgozó ember és a munkásosztály vívmánya.” Ebből kiindulva fejtegetésében a nemzeti kérdés rendkívül reális, minden illúziótól mentes megközelítést adta. Többek között rámutatott, hogy „számolnunk kell azzal a ténnyel, hogy a nemzetek illetve a köztársaságok közötti viszonyban nemcsak eltérő, hanem bizonyos objektíve ellentétes érdekek is vannak”. Emellett felhívta a figyelmet arra, hogy a múltban történtek hibái, amelyek megbontották a nemzetek közötti viszonyt, ugyanakkor azonban rendkívül erősen hatottak a jugoszláv népeket összefűző szolidaritás tényezői is. Ezekre a kérdésekre keresve a megoldást, az alkotmánymódosítás előtérbe helyezte a köztársaságok közötti megegyezés és együttműködés módszereit, abból kiindulva, hogy „a köztársaságok a munkásosztály és minden dolgozó ember államai és hatalmai.” A megoldást szolgáló alkotmányos elvek között a következőket sorolta föl: 1. Minden nép joga az önrendelkezésre, beleértve az elszakadást is, 2. Minden nemzet olyan helyzete, amely lehetővé teszi, hogy önállóan rendelkezzen a köztársaság egész társadalmi reprodukciójával, 3. A munkásosztály közös hatalma, 4. A közös gazdasági és egyéb érdekek, 5. A szolidaritás, 6. A sorsközösség tudata, 7. A köztársaságok és autonóm tartományok teljes mértékű felelőssége, 8. A köztársaságok kötelező megegyezése a föderáción belül és 9. A köztársaságok közvetlen részvétele a szövetségi szervek politikája minden lényeges elemének meghatározásában és végrehajtásában.

Ezen az alapon az alkotmánymódosítás kettős célt tűzött maga elé: 1. Jobban hangsúlyozni a köztársaságok nemzeti jellegét és új alapokra

helyezni az egymás közötti és a föderáció iránti viszonyokat; 2. Tovább fejleszteni az öngazgatást. A két cél alapja azonban közös: az öngazgatás továbbfejlesztésének követelménye: „A munkásoknak és az öngazgatásnak a vállalat, a község vagy a köztársaság keretei közé szorítása az egységes piac föltételei között azt jelentette, hogy korlátozzuk a munkás társadalmi hatalmát és öngazgatási jogát” — állapította meg az Elnökség vitájában Mijalko Todorović.

Már régebben felfigyeltünk ugyanis arra, hogy csak a vállalatokban érvényesülő munkásöngazgatás nem lehet megoldás. Már azért sem, mert a gazdálkodás föltételeit a vállalati öngazgatási közösségen kívül álló tényezők határozzák meg, a munkaközösség nem gyakorolhat lényeges hatást a piacra, amely anarchisztikus erőként is felléphet, éppúgy, mint a klasszikus kapitalizmus körülményei között, és mindezen felül a munkaközösség csak a termelt jövedelemnek egy részével rendelkezik. Minél fejlettebb az öngazgatás a vállalaton belül, annál jobban összeütközésbe kerül azzal a ténnyel, hogy az öngazgatói közösség nem tud hatással lenni a vállalaton kívüli tényezőkre. Ez az alapvető tény szülte egyrészt az etatizmus veszélyét, másrészt gazdasági bizonytalanságot teremtet, mint annak jelét, hogy nincs meg az a mechanizmus, amely az önállósult részeket öngazgatói alapon, harmonikus egészbe foghatná.

Ebben a helyzetben vetődött fel az a dilemma, hogy a megoldást vagy az etatizmus erősítése irányában kell keresni, vagyis szűkíteni a vállalaton belüli öngazgatást, olyan keretek közé szorítani, amelyben még nem kerül összeütközésbe a vállalaton kívül nem érvényesülő öngazgatás miatt előálló helyzettel, vagy pedig továbbfejleszteni az öngazgatást és megtenni a következő lépést a vállalaton kívüli öngazgatás létrehozása felé. Az alkotmánymódosítás az ilyen vállalatokon kívüli, felüli, az etatizmus helyébe lépő öngazgatás irányában tesz egy újabb lépést.

A sajátos körülmények azonban oda vezettek, hogy a két cél közül a föderáció és a köztársaságok közötti viszony került előtérbe. Az érdeklődés központjában a föderáció jellegének megváltoztatása állott, annak szabályozása, mit ruháznak át a köztársaságok a föderációra, hogyan kell a köztársaságok megegyezése alapján rendezni a közöttük kialakuló viszonyt, és hogyan kell létrehozni a köztársaságok közötti megegyezésnek ezt az új mechanizmusát.

A föderáció kérdésének előtérbe helyezése a sajátos körülmények folytán bizonyos ellentmondásokat is támaszt a köztársaságok kettős jellege között. Maga a kettős jelleg abból adódik, hogy a köztársaságok egyrészt nemzeti államok, másrészt öngazgatói közösségek. E kettős jelleg között bizonyos feszültség támadhat a nemzeti államok elemeinek túlzott kiemeléséből, vagy a másik jellegről, az öngazgatói közösségről való megfélekedésből. Ha ugyanis csak a nemzeti állam jellegét nézzük, akkor nem egy kérdés megoldatlannak látszik, vagy legalábbis bizonyos nehézségeket támaszt.

Így például, ha csak nemzeti államnak tekintjük a köztársaságokat, akkor szinte megoldatlannak tűnik a nemzetnek más köztársaságok területén élő részei iránti viszony. Erre a már a föderáció megalakulásakor jelentkező problémára annak idején Moša Pijade ezt a választ adta: „Habár a szövetségi Horvátországhoz tartoznak, Horvátország szerbjei elválaszthatatlan részei maradnak a szerb nemzetnek, mint egésznek, mint

ahogy a horvátok, akik Bosznia—Hercegovinában vagy Szerbiában élnek, elválaszthatatlan részei maradnak a horvát nemzetnek mint egésznek. Mindezen okokból kifolyólag a szerb vagy horvát nemzet részei nem juthatnak olyan helyzetbe, hogy úgy kezeljék őket, mint nemzeti kisebbségeket az egyes népköztársaságokban, ahol kisebbségben vannak azzal a nemzettel szemben, amely az illető egységnek alapvető nemzeti jellegét adja." Most is az alkotmányvitában többször hangsúlyozták, hogy a szerbek a Horvát SZK-ban és a horvátok a Szerb SZK-ban nem kisebbségként jelentkeznek. Ettől függetlenül azonban, ha a köztársaságban csak nemzeti államot látunk, akkor jelentkezhet vagy jelentkezik is 1. Az anyaország és a határán kívül élő nemzeti töredékek iránti viszony kérdése; 2. A nemzeti határokon kívül élő nemzeti töredékek védelmének vagy megszervezésének törekvése, amely régebben is megvolt (lásd a Matica Srpska jelentkezését a Horvát SZK-ban és a Matica Hrvatska jelentkezését a Szerb SZK-ban); 3. A „nem nyilatkozó” etnikai csoportokért vívott harc, ami eddig is a Bosznia—Hercegovina-i mohamedánok nemzetté alakulásának egyik akadálya volt, azzal a kérdéssel, hogy alakul-e boszniai nemzet, amelynek magvát a mohamedánok (nem pusztán vallási csoportnak tekintve őket) adják meg és mellette léteznek majd nemzeti töredékek és nemzetiségek?

A nemzeti állam jellegének hangsúlyozása megnehezíti továbbá a tartományok kérdésének megoldását, mert államjogi szempontból biztosan felsorakoztathatók azok a kételyek, amelyek a Szocialista Szövetség szerbiai választmányának ülésén elhangzottak. „Az autonóm tartományok képviselői egyenrangúan a szűkebb Szerbia képviselőivel olyan törvényeket hozhatnak, amelyek nem alkalmazhatók az általuk képviselt polgárookra, illetve dolgozókra és szervezeteikre, mivel a tartományok külön törvényeket hoznak”, „A tartományokat nem kell kiegyenlíteni a köztársaságokkal, mert azok autonóm egységek az államiságot, a szuverenitást képviselő köztársaság keretében” stb. Ha tehát Szerbiában csak pusztán nemzeti államot látunk, akkor a tartományokban tényleg negatívumot kell fölfedezni, olyan tényezőt, amely megbontja a nemzeti állam egységét, bonyolultabbá teszi a belső viszonyok szabályozását. Jugoszláviának öngazgatói közösségként való kezelése azonban már rég választ adott ezekre a kérdésekre: Jugoszlávia számára nem csapás, nem a bajok forrása, hogy soknemzetiségű ország, hanem ellenkezőleg, ez a körülmény meggyorsíthatja a belső viszonyok demokratizálását, mert a soknemzetiségű országban az egészséges viszonyok csakis demokráciára épülhetnek föl. Csupán arra van tehát szükség, hogy ne engedjük meg a dilemma újjáéledését alacsonyabb szinten: Szerbia számára sem csapás, hogy tartományok is vannak, ez a körülmény csak meggyorsíthatja az öngazgatói közösség kialakulását.

A nemzeti állam jellegének eltűzése megnehezíti továbbá a nemzetiségek kérdésének megoldását. A kérdés ugyanis így hangzik: ha nemzeti szuverenitásról van szó, akkor hol érvényesül a nemzetiségek szuverenitása? (Ez kapcsolódik a más köztársaságok területén élő nemzeti töredékek már említett kérdéséhez: ha metafizikusan értelmezzük a nemzeti szuverenitás kérdését, akkor a Horvát SZK-beli szerbek szuverenitása is a Szerb SZK-ban érvényesül.) Ebben a kérdésben is csak az öngazgatói közösség előtérbe állítása adja meg a megoldást. Az alkotmányfüggelék ezt a kérdést így is kezeli. Már az előző alkotmányfüggelék

lékek — a XIX. — a nemzetiségeket kiegyenlítették a nemzetekkel, most a XX. alkotmányfüggelék ebben a szellemben veti fel a szuverenitás kérdését: „A dolgozó emberek, a nemzetek és nemzetiségek a szocialista köztársaságokban és a szocialista autonóm tartományokban érvényesítik szuverén jogukat alkotmányos jogaikkal összhangban.” Ugyanakkor van azonban egy másik szakasz is — „a nemzetiségek tagjai az egyéb társadalmi-politikai közösségekben biztosított jogaikon kívül szuverén jogokat valósítanak meg a községben, a társadalmi-politikai öngazgatási alapközösségben” —, amely szerintünk a nemzeti állam jellegnek tett engedményt, s amellet következetlenséget és ellentmondást is tartalmaz — a nemzetek szuverenitása nem valósul meg a községekben?

Végül a nemzeti állam jellegének hangsúlyozása — objektíve és szubjektíve — a köztársasági etatizmus veszélyét szüli. Ezzel a veszéllyel szemben hangsúlyozta Mirko Tepavac a Szocialista Szövetség vajdasági választmányának ülésén: „Szerintem okvetlenül meg kell mondani, hogy ezekkel a változtatásokkal a polgárnak, a munkaszervezetekben, a kommunákban, tartományokban és köztársaságokban tömörült termelőnek kell legtöbbet nyernie, nemcsak az „ő” nemzeti államiságuknak, és az „ő” etatizmusuknak... A változás nem lehet az etatizmus decentralizálása, hanem deetatizálásának is kell lennie.”

Senki sem hitte azonban, hogy az alkotmányfüggelékkel minden kérdés megoldódik, különösen ha a mostani alkotmányfüggelégeket csak az alkotmánymódosítás első szakaszának — elsősorban a föderáció kérdése rendezésének — vesszük, amelyet követ a második szakasz, a községek, a szkupstinai rendszer stb. helyének szabályozása. Még abból a naiv illúzióból is mind kevesebb marad, amelyet az alkotmánymódosítási vita egyik résztvevője így fogalmazott meg: „Megszűnnek az etatiztikus korlátok, és létrejönnek a föltételek, még szélesebb biztosítások az öngazgatás fejlesztésére.” Az alkotmányfüggelékkel semmi sem oldódik meg. Az állam elhalása — átalakulása öngazgatói közösséggé, az állami elemek, az állami jelleg fokozatos háttérbe szorulása az öngazgatói közösség elemei és jellege érdekében — rendkívül hosszú folyamat, méghozzá nem is egyszerű, automatikus folyamat, hanem tele ellentmondásokkal. Éppen ezért az alkotmánymódosítás semmit sem old meg véglegesen, sőt nem is kell valami kerek, tökéletes megoldásnak fölfogni. Jelentősége sokkal reálisabb — ezzel nagyobb, mert a jelentőséget nem a szavak, hanem a reális tartalom adja meg — azzal, hogy a nemzet czekek az alkotmányfüggelékkel épül be először teljes egészében a szocializmus építésének jugoszláv koncepciójába, és nyeri el méltó helyét az a körülmény, hogy a szocializmus építése a nemzetek létezésével determinált körülmények között folyik. Mivel mindkét tényező szorosan összefügg a mi fejtegetésünkkel, kissé részletesebben ki kell térnünk rá.

A nemzetek és nemzetiségek helye és szerepe új megfogalmazásának megértéséhez felületes összehasonlítást kell tennünk az 1963. évi alkotmány és a mostani alkotmánymódosítási javaslatok között. 1. Az 1963-as alkotmány alapja az ember, a dolgozó, a közvetlen termelő, minden nemzeti megjelölés nélkül: „Jugoszlávia szocialista rendszere az emberek, vagyis a szabad és egyenjogú termelők és alkotók közötti viszonyokon alapszik, akiknek munkája kizárólag személyes és közös szükségleteik kielégítésére szolgál.” Az alkotmánymódosítások ehelyett

mindenütt és következetesen azt a megjelölést használják „a dolgozó emberek, nemzetek és nemzetiségek”; 2. Az 1963. évi alkotmány „Jugoszlávia népei” megjelölést használ, az alkotmányfüggelékek „nemzetek és nemzetiségek” megjelölést; 3. Az 1963. évi alkotmány Jugoszlávia szerkezetét így határozta meg: „A Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság önként egyesült és egyenjogú népek szövetségi állama, a dolgozó nép hatalmára és az öngazgatásra épült szocialista demokratikus közösség.” Ezzel szemben az alkotmányfüggelékekben ez a megjelölés áll: „A Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság szövetségi állam, önként egyesült nemzetek és szocialista köztársaságaik, továbbá a Szerb Szocialista Köztársaság összetételébe tartozó Vajdaság és Kosovo szocialista autonóm tartomány, a munkásosztály és minden dolgozó ember hatalmára és öngazgatására épült állami közösség, a dolgozó emberek és polgárok, egyenjogú nemzetek és nemzetiségek szocialista öngazgatási demokratikus közössége.”

Már az első pillanatra is látszik, hogy a különbség a nemzet szerepének fokozottabb hangsúlyozásából és konkretizálásából adódik. Az első említett különbség azt jelzi, hogy az alkotmányfüggelékek már nem absztrakt dolgozókat, termelőket látnak, hanem konkrét nemzetekhez és nemzetiségekhez tartozó dolgozókat. Már említettük, hogy a sztálinizmus kritikájából adódik másik végletbe csapás és a fiatal Marx hipertrofizálása is akadályozta a nemzet jelentőségének fölismerését a jugoszláv filozófiában, mert csak az egyedet, szabadságát vagy kiszolgáltatottságát látta. Ez a filozófia azonban egy általános jelenség, egy közhangulat tünete volt. A közhangulat pedig szervesen kapcsolódott az egyén és a társadalom közötti viszony problémájára adott sajátos válaszhoz, az öngazgatás rendszerének kezdeti szakaszához.

Az öngazgatásnak ez a rendszere nyilvánvalóan előtérbe hozta az embert, a termelőt, az egyedet, akiből a társadalom áll. A társadalmi öngazgatásnak erre a rendszerére szükségszerűen épült fel az embert előtérbe állító jugoszláv filozófia. Lassan nyilvánvalóvá vált azonban, hogy az öngazgatás pusztá bevezetésével még nem old meg egy csapásra minden problémát, sőt új problémákat támaszt, pusztán azzal, hogy a szocializmus nem visszatérés az individualizmus egy előző fokára, nem megvalósítása a XVIII. század ideáljainak, amelyek sokban a gépek és a munkamegosztás elleni tiltakozásként jöttek létre — márpedig néha ezek az ideálok kísértettek vissza —, a vállalati önállóság nem jelent visszatérést a kapitalizmus kezdeti fokának anarchiájára — márpedig a következetesen végigvitt öngazgatás megfelelő társadalmi mechanizmus nélkül a kapitalizmus anarchisztikus korára emlékeztető jelenségek egész sorát szüli. Ilyen körülmények között a jugoszláv filozófiának az egyedet és az emberi szabadságot abszolutizáló irányvonala normális terméke volt annak a rendszernek, amely az embert, a termelőt helyezte előtérbe.

A rendszerben mutatkozó problémák azonban arról győztek meg bennünket, hogy a termelő központba állítása, az egyed, a polgár, a dolgozó jogának legteljesebb elismerése még nem elegendő. Jóval nehezebb feladat a teljes jogú egyedekből összeálló egész problémájának megoldása. Persze ez csakis a gyakorlat és az egész társadalom műve, főleg pedig hosszabb folyamat eredménye lehet. A megoldás azonban megkövetelte annak tudatosítását, hogy az egész filozófiai antropológia csak a terme-

lők jogai elismerésének lehet megfelelője, de túl kell nőni rajta, hogy tisztázzuk: a marxizmus nem tanítás az emberről, hanem az emberi társadalomról, a társadalmi emberiségről, nem valami puszta humanizmus, hanem gyakorlati vállalkozás a világ megváltoztatására, olyan értelemben, hogy a társadalom egésze az ember uralma alá kerüljön, vagyis a társadalom fejlődésének egy jóval magasabb fokán annak a feladatnak tudatos vállalása, hogy a társadalmi élet és a termelőeszközök fejlettségi foka nagyobb méretű szervezettséget követel — s ezen nem változtathat semmilyen ábrándozás több századdal ezelőtti eszmények megvalósításáról. Tehát a szervezettségnek azt a formáját is meg kell találni, amely nem jelenti az egyed teljes feláldozását, olyan társadalmat, amelyben minden egyes tag boldogságától függ az egyed boldogsága.

Így tehát a társadalmi mechanizmus megfejtésére kell tenni a hangsúlyt és egyidejűleg tudatára kell ébrednünk, hogy az igazi nehézséget a társadalom egésze, az emberek közötti tudatos viszony irányítása képezi, vagyis az, hogy az egyedi, emberi elemek — jogok, szabadság stb. — helyett, azokat a feltételeket kell központba állítani, amelyek létrehozásához nem elegendő csak a jóakarát, amelyek a közösségeket hozzák létre, amelyek nélkül viszont nem lehet igazán humánus viszonyokat teremteni az egyedek között.

Ezeknek a problémáknak a tudatosodása — a nemzeti öntudat és érzékenység növekedésével párosulva — vezetett el annak felismeréséhez, hogy nem elég, ha a társadalom a polgárok, a dolgozó, a termelő jogait szavatolja, az öngazgatói társadalomnak minden vonatkozásban túl kell nőnie a polgári demokrácia absztrakt állampolgári jogain, és a „mindenkinek tilos a híd alatt aludni” absztrakt polgári egyenrangúságán. Konkrétan szólva: hiába az ember és a dolgozó jogainak és szabadságának minden hangsúlyozása, ha ő, mint kisebb közösségének tagja, nem érzi magát egyenrangúnak és szabadnak. A legkisebb közösség szintjén ez leegyszerűsítve, úgy jelentkezik, hogy hiába vannak neki mint embernek és dolgozónak öngazgatói jogai, ha munkaközösségét kényszerigazgatás alá helyezik. Még átfogóbb, nagyobb és érzékenyebb közösség a nemzet, amelynél a probléma így jelentkezik: hiába minden egyenrangúság, hiába a neki, mint polgárnak és dolgozónak, szavatolt jog és szabadság, ha ő mint szerb, horvát, magyar nem érzi magát egyenrangúnak és szabadnak, ha nincsenek szavatolva az ilyenfajta egyenrangúság és szabadság föltételei is.

Az absztrakt dolgozó jogainak és szabadságának hangsúlyozása és kiteljesedése, a polgárok egyenrangúsága burzsoá jogainak lassú, fokozatos visszaszorulása az öngazgatói közösségek új jogrendszere előtt — amely ezzel fokozatosan megszűnik jog, államhoz kapcsolódó kategória lenni — vezetett oda, hogy az alkotmányfüggelékben a polgár, a dolgozó, az ember megjelölés után oda került a nemzetek és nemzetiségek megjelölése is. Így aztán ez a megjelölés egyszerre jelenti: 1. A nemzet szerepének felismerését, annak hangsúlyozását, hogy nincs absztrakt dolgozó, hanem szerb, horvát, magyar dolgozó van, és 2. Állásfoglalás az államjogi közösségekkel szembeállított öngazgatói közösség mellett. És ez a beállítás a föderáció alkotmányjogi helyének újrafogalmazásánál is fokozottabban a nemzeti kérdés újszerű megoldásának része lesz. Magában tartalmazza ugyanis annak felismerését, hogy a felszabadulás után megteremtett nemzeti egyenrangúság még nem elég, de ugyanígy nem ele-

gendő a dolgozók 1963-ban lefektetett egyenrangúsága sem, hanem ehelyett az öngazgatói társadalom magasabb szintjén szintézisre van szükség: a dolgozók nemzetekhez tartoznak, és a nemzetek dolgozókból tevődnek össze. A társadalom demokratikus fejlődése csak úgy képzelhető el, ha a bonyolult dialektikus viszony mind a két oldalával számolunk és tudatos erőfeszítést teszünk mind a két oldal jogainak és szabadságának szavatolására.

A másik két említett különbség már a fentiekben épül fel, és egyrészt annak konkretizálását jelenti, hogy Jugoszlávia népei nem absztrakt állampolgárok, hanem konkrét nemzetekből és nemzetiségekből tevődnek össze, másrészt annak meghatározását, hogy ezek a nemzetek és nemzetiségek sajátos kisebb közösségekbe, szocialista köztársaságokba tömörülnek, tehát ezeknek a közösségeknek fokozottabb alkotmányjogi szerepet kell adni.

Ha mindezt még összevetjük azzal, amit a föderáció jellegének megváltozásáról mondtunk vagy mondhatunk — a szuverenitás köztársaságivá nyilvánítása, azzal, hogy a szövetség hatáskörében csak az marad, amit a szuverén köztársaságok átruháznak, és ezzel összhangban a köztársaságok közti viszony és megállapodás új szabályozása —, tisztán látjuk, hogy az alkotmánymódosítás háttérében a nemzeti kérdés új értelmezése, a nemzeti mozzanatok jelentőségének felismerése, és ezzel a konkrét, soknemzetiségű öngazgatói társadalom elképzelésének kikerekítése áll. A jugoszláv elmélet és gyakorlat fejlődésének eddigi eredményei épültek tehát bele, mindaz, amit az öngazgatói társadalom fejlődésében és a nemzetek szerepének felismerésében elértünk és megtanultunk.

Ezzel egyben megszűnt néhány dilemma a továbbfejlődést illetően. Mert korántsem szabad azt hinni, hogy minden problémát megoldottunk és most már simán előre kell haladni a megépített úton. Ellenkezőleg, az igazi feladat csak most kezdődik. Mint mondtuk, a nemzetek szerepének felismerése azt is eredményezte, hogy Jugoszláviát nemzeti államok szövetségi államává tettük (ez áll annak a néha jelentkező kételynek a háttérében, hogy a föderáció szövetségi állam-e, vagy pedig Jugoszlávia már konföderáció, államok szövetsége, amely szerintünk áldilemma, mert a más körülmények között, a polgári társadalomban kialakult fogalmakat akarja egy egészen más viszonyra alkalmazni, a valóságot csak Prokrustész-ágyban tudja elképzelni, és zavarja mindaz, ami nem fér ebbe az ágyba). Ezzel azonban jelentkezik az állandó feladat: ezt az államot sem tekinthetjük valami véglegesnek vagy tartósnak, mindig szem előtt kell tartani, hogy a proletariátusnak csak arra az államra van szüksége, amely mind kevésbé állam, csak elhaló államra van szüksége.

A cél nem a nemzeti állam, hanem az öngazgatói közösség, és minden elakadás, nehézség ennek az öngazgatói közösségnek a továbbfejlődésében az államiság gyengülésében, nemcsak azt jelenti, hogy csökken a dolgozók szerepe, hogy a társadalom fejlődésének bármelyik fokán — akár egy magasabb szinten is — ismét a bérmunkás elemek kerülnek felül, hanem — a nemzeti államok által teremtett konkrét körülmények között — jelentkezik a nacionalizmus újbóli felülkerekedésének veszélye is.

Márpedig az állam elhalása rendkívül bonyolult és nehéz feladat. Többek között megköveteli a nemzeti kérdés állandó napirenden tartását is, részben azért, mert a nemzeti kérdés a legérzékenyebb fokmérője az

emberek közötti viszonynak és az államiság meg az öngazgatói közösség közötti viszonynak is, részben pedig azért, mert a nemzet mindeddig — mint láttuk — a legszorosabban kapcsolódott az államhoz, ezért hatalmas gyakorlati és elméleti feladat a nemzeti kérdés állami elemektől mentes koncepciójának kialakítása.

Erre a feladatra gondoltunk, amikor azt hangsúlyoztuk, hogy az alkotmánymódosítás azt is jelzi: a szocializmust még sokáig a soknemzetiségű struktúrával determinált körülmények között kell építeni, tehát ameddig nemzetek lesznek, sohasem hihetjük, hogy elfeledkezhetünk erről a kérdéstről, sohasem gondolhatjuk, hogy bármit véglegesen megoldottunk, másrészt viszont a nemzeti kérdés állandó napirenden tartása azt is jelenti, hogy tudatosan, marxistaként közeledünk a társadalom bonyolult problémáihoz.